

שני בר-און. אורגים קהילה: עובדים באופקים 1955-1981. ירושלים:

מאגנס. 2013. 190 עמודים

ארוז צפדיה*

האם אפשר לחקור מעמד, דרכי היווצרותו ועיצובו מבלי להניח קיומן של קטגוריות חברתיות מבניות? שאלה זו תלווה את הקוראת במסע אל נבכי עולם העבודה באופקים בשנים 1955-1981, מסע שאותו מובילה שני בר-און בספר אורגים קהילה. ומדוע? כי לכל אורכו של המסע מטפסת בר-און ביקורת סמויה על ניסיונותיהם של מדעני חברה לחקור מבנים חברתיים באמצעות קטגוריות נתונות מראש. כבר בפתח דבריה היא דנה בזרמיו השונים של המחקר החברתי-היסטורי ומנסה לשייך את ספרה לאחר מהם, זה שאינו מתמקד "באדם או באישה אחת בתקופה קצרה", ולא "במיפוי כמותי של תופעות רחבות", אלא מנסה "ללמוד על קהילה מסוימת בפרק זמן מוגדר במטרה ללמוד על שינויים חברתיים רחבים [...] באמצעות לימוד חוויותיהם של אנשי יום-יום בעת התרחשותם של שינויים מבניים רחבים". כל זאת במטרה לגלות "רבדים סמויים ונחבאים השופכים אור חדש גם על סיפור הבנייתה של החברה בישראל" (עמ' יד-טו).

במילים אחרות, בר-און מבקשת לבחון מחדש את התובנות המבניות בנושא התעשייה בפריפריה של ישראל, את הקהילתיות הנרקמת סביב עבודה ואת מקומן של הערים החדשות (כינוי שאותו מציעה בר-און כתחליף ל"ערי הפיתוח") במבנה החברתי והכלכלי של ישראל באמצעות מעקב אחר סיפור העבודה באופקים, ובפרט סיפורו של מפעל טקסטיל אחד – אופ-אר. במובן זה היא איננה מתנתקת לחלוטין מהקטגוריות המבניות שכבר נוסחו בידי מדעני החברה בישראל, אבל גם איננה מאמצת את הקטגוריות הללו ללא עוררין. בעת ובעונה אחת היא נעזרת בקטגוריות אך גם מבקרת אותן ומאירה אותן באור חדש.

מעשית, גם אם אין הדבר מוצהר בספר, בר-און מבקשת לשוחח עם עבודותיהם של חוקרים וחוקרות העוסקות בריבוד המעמדי של החברה בישראל, ובמיוחד עם עבודותיהם של סבירסקי וברנשטיין (1993) וסבירסקי ושושן (1985), על מקומם של תושבי ערי הפיתוח במבנה החברתי. בו בזמן היא מבקרת את המחקר על הגבולות האתנו-מעמדיים בחברה, בעיקר את המחקר שטוען לקיומם של גבולות בין אשכנזים למזרחים (שנהב, 2003), ועוסק בביטוייהם המרחביים (יפתחאל וצפדיה, 2000). עיקר השיח מתמקד בשאלת תקפותן של הקטגוריות המעמדיות והאתניות במציאות היומיומית של קהילה באופקים. כך מפענחת בר-און את הפער והמתח שבין המקרה החד-פעמי והייחודי ובין התהליכים המבניים בחברה בישראל והקטגוריות המשמשות בתאורם. במוקד הספר עומדת היווצרותה של קהילה באופקים, וליתר דיוק תהליך היצירה והיצירה מחדש של מעמד חברתי שחבריו חווים חוויות קולקטיביות מקומיות ("המרחב החברתי"). אלה

* המחלקה למינהל ומדיניות ציבורית, המכללה האקדמית ספיר

סקירה זו נשענת בחלקה על תובנות שהוצגו בערב עיון לכבוד הוצאתו לאור של הספר. הערב נערך ב-8 במאי 2014 באוניברסיטת תל אביב, בהנחיית פרופ' דוד דה פריס. השתתפו בדיון פרופ' (אמריטה) דבורה ברנשטיין, פרופ' גיא מונדלק, פרופ' ירון צור וד"ר ארוז צפדיה. אני מבקש להודות לדוברים על תובנותיהם, פרי קריאתם ופרשנותם את הספר, שסייעו לי בכתיבת סקירה זו ומשולבות בה. האחריות על הכתוב היא כמובן שלי.

מצטרפות לשלל מאפיינים פיזיים דוגמת דיור ומיקום גיאוגרפי, מאפיינים כלכליים דוגמת שוק העבודה, ומאפיינים מוסדיים דוגמת הרשות המקומית. יחד מהווים כל אלה את מקור כוחה וייחודה של הקהילה, אך בה בעת גם את חולשתה ביחס לכוחות לאומיים המכתיבים תהליכים גיאוגרפיים, כלכליים וחברתיים. בחינה מורכבת זו של יצירת קהילה על בסיס מקומי ותהליכים מבניים מתבצעת בעזרת חקירה מעמיקה של עולם העבודה באופקים, מראשית הקמתה של העיירה ועד שנות השמונים של המאה ה-20, עת נסגר אחד מסמליה של תעשיית הטקסטיל בערים החדשות – מפעל אופ-אר.

דומה כי ההשראה לדיון במעמד שלא באמצעות קטגוריות נתונות מראש מקורה בספרו של ת'ומפסון (Thompson), *The making of the English working class* (1964). לעומת העמדה הרואה את היווצרות המעמד ועיצובו כתוצר של הכוחות החיצוניים המבנים אותו ויחסו לאמצעי הייצור, בר-און מבקשת להראות כיצד הקהילה באופקים נטלה חלק חשוב בתהליך היווצרותה ויצירתה מחדש כחלק מהתנסויותיהם של העובדים. אומנם העובדים ומשפחותיהם נשלחו אל אופקים בניגוד לרצונם, חוו אפליה בכל תחום בגלל מוצאם ונדחקו לעבודות בלתי מקצועיות ובלתי מתגמלות, אך בתהליך מתמשך ארגו חיי חברה וקהילה, תרבות מקומית ומודעות פוליטית. בתיאור עבה זה של היצירה והיצירה המחודשת של המעמד באופקים, בר-און מסרבת לדבר על "מעמד" בקטגוריות נתונות מראש וסטטיות, כמו ארגון עובדים, בעלי הון ואמצעי ייצור, ובמקומן בוחנת כל קטגוריה בנפרד ובמשולב עם האחרות, בתהליך שבו הקורא מובל מלמעלה – מהמדינה וזרועותיה, למטה – עד להנחת סליל החוטים על אחד מעשרות ראשי מכונת הטווייה שבמפעל, ומשם בחזרה למעלה.

היצירה והיצירה מחדש של מעמד חברתי באופקים מוצגות בספר הן על פי סדר כרונולוגי והן על פי היררכיה משפכית, כלומר לצד תיאור התפתחותי לאורך זמן מתואר תהליך מקביל שתחילתו בהצגת שוק העבודה על כל מרכיביו, אחריו תיאורה של התעשייה, וסופו תיאורו של מפעל אופ-אר עד לסגירתו בשנת 1986. פרקי הראשונים של הספר עוסקים ביצירת הקהילה ועושים זאת דרך התבוננות על שוק העבודה בכל תחומיו. זהו נושא מרכזי בספר, כיוון שהוא מציג את ההיגיון המדינתי בהקמתה של אופקים, את אופני האכלוס של היישוב ביוצאי צפון אפריקה ואת המאבק היומיומי של תושבי היישוב לשם מימוש הזכות הבסיסית לעבודה – כל עבודה ובכל תנאי. בר-און מבהירה ומפרטת את האופן שבו הקמתה של אופקים עלתה בקנה אחד עם אינטרסים לאומיים-טריטוריאליים של המדינה הצעירה, מבלי שניתנה הדעת לסוגיות כלכליות, ובראשן סוגיות תעסוקתיות. התעלמות זו מנושא התעסוקה החריפה לנוכח העובדה שמרבית תושבי אופקים, רובם יוצאי צפון אפריקה שאך הגיעו לישראל, היו נטולי הון עצמי. ההישענות על עבודות זמניות, נצלניות, שהשתלבו ביחס פטרוני כלפי יוצאי צפון אפריקה באופקים ועל חלוקת תפקידים על פי מפתח גיאוגרפי (כך שתושבי אופקים זכו במשרות יוקרתיות פחות, יציבות פחות וקשות יותר) הם לשיטתה של בר-און מאבני היסוד של המרחב החברתי שנוצר באופקים.

לכשהתחילו יוזמות מדינתיות ליצירת תעסוקה באופקים, הן התבססו על שתי גישות משלימות: האחת ביקשה לקדם את הפרויקט הלאומי של פיזור אוכלוסין, גישה שקיפלה בתוכה גם את השארתם במקום של האנשים שכבר הופנו אל אופקים וגם הוספת אוכלוסייה ליישוב. גישה זו הניחה שיצירת מקורות תעסוקה תסייע לפרויקט פיזור האוכלוסייה. הגישה השנייה התבססה על עידוד יצירת מקורות תעסוקה בידי גופים פרטיים וחיצוניים למקום, באמצעות תמיכה כספית של המדינה בהם. כלומר, המדינה לא תמכה בעסקים הקטנים והמעטים שנוצרו באופקים בידי תושבי

היישוב, למעט בתקופה קצרה, ולא יזמה הקמת מקורות תעסוקה בבעלות ציבורית. מלבד המימון של פירמות פרטיות וחיצוניות למקום, עיקר מעורבותה של המדינה התבטא בעידוד הבנייה למגורים לשם קליטתם של עולים חדשים נוספים, וכפועל יוצא – בהסבת עובדים למקצועות הבנייה. כך נוצר המעגל הראשון שבו מטרות לאומיות, ולא כלכליות, הן שהזינו את התעסוקה באופקים. כך גם התגבשה התודעה המקומית הרואה במדינה אחראית למצבם הכלכלי של תושבי אופקים, תודעה שהתעצמה בזמן תיעושה של אופקים בשנות השישים.

עידוד השקעות הון בידי המדינה, שמשמעו תמיכה בכניסה של בעלי הון פרטי לאופקים, אמנם פתר חלק מבעיות התעסוקה ביישוב אך לא שינה מן היסוד את מבנהו הכלכלי. גם בשנות השישים מקורות התעסוקה באופקים נעדרו היגיון כלכלי, אף ששוק העבודה בה עבר שינוי מהותי והחל להתבסס בעיקר על תעשייה שפעלה בשוק תחרותי. תעשייה זו שרדה בשנות השישים, ולעתים אף שגשגה, כיוון שהשתלבה במטרות הלאומיות ולכן זכתה לתמיכת המדינה. אך מעמדם השולי של העובדים בשוק העבודה נותר דומה לזה שהיה בשנות החמישים. בר-און מסבירה את המצב רווי הסתירות כך: "הלאומיות תמכה ביצירת קרקע משותפת לעובדים, לבעלי ההון ולממשלה בהקמת התעשייה, אך לא סתרה שיקולים עסקיים. היא סייעה למנהלים ביצירת האתוס הדרוש לשליטה בעובדים, תוך כדי דחיקתן של זהויות משנה [אתניות ומעמדיות]" (עמ' 44-45).

בתוך כך נוצר בשוק העבודה בידול גיאוגרפי שהשתלב היטב בהיגיון הלאומי והכלכלי. על פי היגיון זה במרכז המדינה נמצאו העסקים שהיו בעלי עמידות כלכלית, משם התנהלו העסקים והקשרים העסקיים הבינלאומיים, והוא קלט אל תוכו את גורמי העבודה המקצועיים יותר, וביניהם גם את העובדים המקצועיים יותר והמתוגמלים יותר. באזורי הפיתוח נקלטו הגורמים המקצועיים פחות והמתוגמלים פחות. ענפי התעשייה באזורים אלה היו תלויים בסיוע כלכלי מהמדינה, ולכן פיתוחם היה מוגבל ואפשרויות הפיתוח המקצועי שעמדו בפני עובדיהם היו דלות. לבידול זה היו גם מאפיינים אתניים ברורים: אנשי המקצוע והמנהלים הובאו למפעלי התעשייה מבחוץ, ורובם היו ילידי הארץ או יוצאי אירופה. הפועלים היו תושבי המקום, ורובם היו עולים מצפון אפריקה. הבידול תרם ליצירת החפיפה בין אתניות לבין מעמד, ובעיקר לעיצוב גבולות הקהילה המקומית ובידולה מכל דבר "חיצוני". למרות הבידול, האתוס הלאומי שימש כדבק המאחה בין חלקי התעשייה וחלקי האוכלוסייה. יחד עם סולידריות פנים-קהילתית נוצרה באופקים חוויה חיובית בקרב העובדים בפרט ותושבי היישוב בכלל.

מהניתוח הזה עוברת בר-און לחקר המקרה של אופ-אר, מפעל טקסטיל שפעל באופקים מראשית שנות השישים ועד אמצע שנות השמונים של המאה הקודמת והפך לאחד מסמליה של תעשיית הטקסטיל באזורי הפיתוח. בר-און איננה חוסכת בפרטים על הוויית העבודה במפעל ועל השינויים שחלו בהוויה זו לצד תהליכים מבניים שהתרחשו כל העת בישראל. הדיון סובב סביב תיאור חוויותיהם של העובדים בהליך של עבודה "מסודרת", מודרנית, היררכית ומשמעת כחלק מן ההיגיון הקפיטליסטי של עיצוב הליך העבודה ועיצוב העובדים. בר-און מתארת את ההבדלים המגדריים בעבודת המפעל, את פעילות הוועד ושיתוף הפעולה בין העובדים להנהלת המפעל בעתות משבר (כלומר בזמנים שבהם הנהלת המפעל ביקשה להגדיל את תמיכת המדינה במפעל), את הניוד כלפי מעלה עם כניסת הפועלים העזתיים והדרתם של אלה ממעגל העובדים בעלי הזכויות, את נוהלי הפיטורין, את הפעילות התרבותית ואת חיי החברה במפעל. כל אלה מוצגים באופן שאינו סטטי ואינו מניח קיומן של קטגוריות חברתיות נתונות. הדינמיות שולטת בתיאור העבודה. יותר מכול בולט בסיפור המפעל הקשר ההדוק בין הקהילה באופקים, לרבות הרשות המקומית והתושבים

שאין להם זיקה ישירה אל המפעל, ובין המפעל ועובדיו. כאשר מאיימת על המפעל סכנת סגירה מלאה או חלקית, כולם כאחד מתגייסים למחאה, לשביתות הזדהות ולמאבק משותף. עתה ברור גם ההיגיון של כותרת הספר, אורגים קהילה. הכותרת רבת המשמעויות באה ללמדנו שתעשיית הטקסטיל של אופקים משמשת לבחינת יצירתה של קהילה, שכמוה כמלאכת אריגה שבה נשורים שתי וערב היבטים מקומיים, כלכליים ולאומיים. אריגתו של האריג נשענת על מתודות ניהוליות המבוססות על חלוקת עבודה, על רוטיות ועל מבנים ניהוליים היררכיים עד כדי טשטוש ההבדל בין עובד ומכונה. החוטים שמהם עשוי האריג מייצגים את העבודה החיונית כל כך לתושבי אופקים; פרימתו של חוט כזה והוצאתו מהאריג היא דרך לפרימתה של הקהילה. המסע אל עולם העבודה של אופקים שזור יחדיו חוטים דיסציפלינריים מגוונים מתוך הסוציולוגיה, האנתרופולוגיה, ההיסטוריה ולימודי העבודה. השילוב הזה חיוני למימוש מוצלח של המשימה שנטלה על עצמה בר-און: לנוע בין הפרטי למבני, בין הימנעות מקטגוריות לשימוש ביקורתי בהן, לספר סיפור לאורך תקופה, להתבונן ולחוות את המציאות הנחקרת, והכול באופן אנושי ומכבד.

מקורות

- יפתחאל, א' וצפדיה, א' (2000). מדיניות וזהות בערי הפיתוח: השפעת התכנון והפיתוח על יוצאי צפון אפריקה, 1952-1998. באר-שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי.
- סבירסקי, ש' וברנשטיין, ד' (1993). מי עבד במה, עבור מי ותמורת מה? הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית. בתוך א' רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים (עמ' 120-147). תל-אביב: ברירות.
- סבירסקי, ש' ושושן, מ' (1985). עיירות הפיתוח לקראת מחר שונה. חיפה: יתד.
- שנהב, י' (2003). היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות. תל אביב: עם עובד.
- Thompson, E.P. (1964). *The making of the English working class*. Middlesex: Penguin.